

הרב עדיאל ברויאר

ישיבת תורת החיים, יד בנימין

רבי ישמעאל בן חכמון

וזהו חלקים מפירושו לסוכה ביצה פסחים ויבמות

פתיחה

דמותו של ר' ישמעאל בן חכמון (להלן: ריב"ח), אחד מן הראשונים שכתב פירושים להלכות הרי"ף, לוטה בערפל. למרות זאת, מקובל לראות בו אחד מחכמי בית מדרשו של הרמב"ם, או לכל הפחות אחד מחכמי מצרים בדור שלאחר תלמידי הרמב"ם¹. נכון להיום, יש בידינו כבר חלק לא קטן מפירושו להלכות הרי"ף: פירושו לעירובין, מגילה וב"ב שרדו ונדפסו כמעט במלואם, ובנוסף נדפסו חלקים מפירושו לשבת, תענית וגיטין². בינתיים, נמצאו

* לאורך המאמר מופיעות מספר העתקות מכתבי-יד. סימני ההדדה שנהגתי בהם: ... כה"י קרוע. {} = השלמות המהדיר למקומות חסרים או מחוקים בכת"י. () = מחיקות של המהדיר. [] = השלמות ותיקונים של המהדיר. * = אות שפיענוחה אינו ודאי.

1 דברים על ר' ישמעאל בן חכמון נכתבו במבואות שנדפסו לחיבוריו (ראה הע' 2). בנוסף ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, ד, ירושלים תש"ע, עמ' 82-83; ש' קליין וא' שושנה, פירוש רבינו חננאל בן שמואל על מסכת עירובין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ו, מבוא עמ' 25-26; ע' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה, עמ' 42-43 ועמ' 44-46; ד' הנשקה, 'בכור בהמה טהורה בחוץ לארץ: מן התלמוד אל הרמב"ם – וחזרה', סעיף ה (מאמר זה עתיד לראות אור בספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים). ועוד שתי הערות קצרות אצל י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת-גן תשס"ה, עמ' 92-93; הנ"ל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 374-375. לאור האמור כאן, יש להוסיף לרשימה של שפיגל, בדבריו האחרונים, את האזכור הבא: מועד קטן – פסחים 2642.21, ENA ע"ב (האזכור של משקין בפירוש ריב"ח למגילה עמ' קו מועתק מהרי"ף). יש לציין שבגירסה הראשונה של דברי שפיגל האחרונים (י"ש שפיגל, 'דרך הציון וההפניה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים', עלי ספר, יד [תשמ"ז], עמ' 29-53. נידוננו נמצא בעמ' 53) נטען שע"פ ציון שמות הפרקים נראה שמחבר הפירוש לב"ב (שאו טרם זוהה כריב"ח) היה מחכמי מצרים. ככל הנראה שפיגל טען כך בגלל הציון ל"דיני ממונות זוטא/רבה", ציון שנמצא כמותו רק אצל ר' חננאל ב"ר חושיאל והרי"ף. אולם לפי זה הוא גם יכול להיות חכם מזרחי או צפון אפריקאי, מה עוד ששפיגל עצמו כותב שיתכן שריב"ח הושפע מהרי"ף עקב היותו פרשן רי"ף. בגרסה החדשה של הדברים (בספרו הנ"ל) הוא השמיט את הזהוי כחכם מצרי, ככל הנראה בגלל שהמחבר כבר זוהה, ולא נותר לנו אלא רק לבדוק את דרכי הציון שבחיבוריו.

2 עירובין: פירוש רבינו ישמעאל בן חכמון על הלכות הרי"ף מסכת עירובין, חמ"י שטינברג (מהדיר), בני ברק תשל"ד (דפוס צילום בתוך: קדמונים עירובין, אגודת תורת חסד, ירושלים תשס"ה), כה"י מתחיל בסוף פרק ראשון. מגילה: א' גבאי, 'פירוש רבי ישמעאל בן חכמון למסכת מגילה', חצי גבורים-פליטת סופרים, ח (אלול תשע"ה), עמ' עו-קלז, כה"י חסר בתחילתו. ב"ב: פירוש קדמון לבבא בתרא, מ' וחב"צ הרשלר (מהדירים), ירושלים תשל"א. ושוב על ידם בתשמ"ט, תחת הכותרת חידושי ר"י בן חכמון למסכת

מעט שרידים נוספים מפירושו לגיטין שטרם נדפסו³.

במאמר זה ברצוני לעסוק במידע המועט שיש בידינו על זמנו ומקומו, ולטעון שריב"ח לא היה אחד מחכמי בית מדרשו של הרמב"ם ואף לא סמוך לכך, אלא אחד מהשניים – או שהיה מחכמי מצרים שפעל כמה דורות לאחר הרמב"ם, או שכלל לא היה מחכמי מצרים (ואז יתכן שהוא פעל בזמן מקביל לתלמידי הרמב"ם). בנוסף, אעמוד לראשונה על זיהוי כמחצית מפירושו של ריב"ח לסוכה, ודפים בודדים מפירושו לפסחים, ביצה ויבמות.

תחום הזמן האפשרי לכתיבת פירושי ר' ישמעאל בן חכמון

בקולופון שבסוף כה"י של פירוש ריב"ח לעירובין כתוב שהוא נעתק בשנת ה'קמ"ו (1386), וריב"ח מוזכר שם בברכת המתים (זצ"ל)⁴. ריב"ח מזכיר בחיבוריו מעט חכמים, המאוחר שבהם שמוזכר בשמו ובברכת המתים הוא הרמב"ם, שנפטר בשנת ד'תתקס"ה (1204). בין השנים הללו נכתבו חיבוריו של ריב"ח. כאמור, בהמשך מאמר זה אטען ששרד בידינו חלק נרחב מפירושו לסוכה. בפירוש זה נמצא במקום אחד האזכור: "רו"ל המפרשים", וככל הנראה זהו ר' יהונתן מלוניל, שנפטר לאחר שנת ד'תתק"ע (1210)⁵. לפי זה יש לצמצם במעט את הטווח האמור, אולם יתכן שבמקרה הזה ברכת המתים יצאה מידי המעתיקים ולא מידי המחבר.

בבא בתרא (לפחות חלק מהחיבור נדפס משם בדפוס צילום בתוך: קדמונים בבא בתרא, אגודת תורת חסד, ירושלים תשס"ד). כה"י חסר בתחילתו ובסופו. שבת: שרידים מפירושי הראשונים על התלמוד והרי"ף למסכת שבת מגניזת קאהיר, א' כהנא-ליברמן (מהדיר), ניו-יורק תשמ"ח, עמ' כג-לה (על דפים עו, א-פ, א; צב, א-צה, א). א' הורביץ, 'חידושי רבינו ישמעאל בן חכמון על הרי"ף מסכת שבת מגניזת קאהיר', העמק, ג (תש"ס), עמ' קעז-רט (קכג, ב-קל, א). גיטין: נדפס ע"י א' הורביץ בסוף חידושי ריב"ח לבב, ירושלים תשמ"ט (מא, ב-סב, ב). תענית: י' שטרן, 'קטע מפירוש ר' ישמעאל בן חכמון על מסכת תענית', חצי גבורים-פליטת סופרים, ז (אלול תשע"ד), עמ' קו-קי (ד, ב-ה, ב, בדפי הרי"ף). אציין מעט תיקונים לדברים שנכתבו במבוא לפירוש ריב"ח למגילה: א. מידות הדפים של הפירוש למגילה הן 19X13.7, ולא כפי שציין המהדיר (תודתי לד"ר יהודה צבי שטמפר שמדד את הדפים לבקשתי). ב. המובאה מפירוש ריב"ח לביצה שבספר מעשה רקח, נמצאת בהל' בכורות פ"א ה"ה, ולא פ"ו (וכדלקמן). ג. במבוא לספר מעשה רקח יש שתי מובאות נוספות מפירוש ריב"ח לביצה (מלבד מה שצוין במבוא לפירוש על מגילה): בד"ה ע"ש ז"ל הר"י, ובד"ה פ"ה וכן.

3 קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 87.37; שם T-S AS 88.33; מנצ'סטר, אוסף ריילנדס, B. 3128.

4 חלק מהקולופון קשה לקריאה. מהדירי חיבוריו של ריב"ח טעו בעקבות נויבאוואר, שהציע לקרוא את שנת ההעתקה: מאה ושבעין. במבוא לפירוש לעירובין הציע המהדיר אפשרות נוספת: מאתיים ושבעין. אבל עיון בצילום איכותי של כה"י מעלה באופן קרוב לוודאי שהשנה היא ה'קמ"ו ("חמשא אלפין ומא[ה] וארבעין ושתי"). הוכחה גמורה לקריאה זו נמצאת בהמשך הקולופון, שם ניקד הסופר מעל המילה "לעמו", והיא בגימטריה קמ"ו. למסקנה דומה ראה גם: Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue), compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 70 no. 455.

5 זו לשון ריב"ח (דף 4א בכת"י): "ואמרו רו"ל המפרשים שהוא יתור מטפח דבחי ומעמידו בפחות מג' סמוך לדופן". הלשון משובשת, אבל יש לתקנה עפ"י לשון ר"י מלוניל (סוכה ב' ע"א בדפי הרי"ף): "עושה טפח שוחק – כלומר טפח וחיצי אצבע. ומעמידו בפחות מג' סמוך לדופן". גם במקומות אחרים

ההנחה שר' ישמעאל בן חכמון היה מחכמי מצרים אינה מוכרחת

מקריאת הדברים שנכתבו על ריב"ח עולה שמספר נתונים הובילו להנחה הרווחת שהוא היה מחכמי מצרים, ואף השתייך לבית מדרשו של הרמב"ם⁶: מהלשונות הערביות שבחיבוריו,

בפירוש לסוכה ניכר שימוש סתמי בפירוש ר"י מלוניל, ובכמה פעמים ברור שהכינוי "רבותינו המפרשים" מכוון אליו. באשר לשנת פטירתו של ר' יהונתן מלוניל, יש על כך מספר מקורות סותרים: יש אומרים שהוא נפטר בשנת ד'תתקס"ה, שבה נפטר גם הרמב"ם (ספר יוחסין מאמר חמישי; קצור זכר צדיק, נדפס: סדר החכמים וקורות הימים, א, א' נויבאוואר [מהדיר], אוקספורד תרמ"ח, עמ' 94), אבל יש אומרים שהוא עלה לארץ ישראל לאחר מכן, בשנת ד'תתק"ע (מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון, שהיה מהעולים יחד עם ר' יהונתן. חיבור זה הגיע לידינו לאחר עיבוד) או בשנת ד'תתקע"א (ספר שבט יהודה לר' שלמה אבן ווירגא), ועפ"י זה צריך לומר שהוא נפטר לאחר אחת מהשנים הללו. מבין המקורות נראה שיש להעדיף את העדות המקורית ביותר, דהיינו המכתב מר' שמואל ב"ר שמשון, ובפרט שיש לראות בעדות שבספר שבט יהודה חיזוק לעדות זו. ראה גם: א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל: 1099-1517, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 39 הע' 39.

י"מ תא-שמע (כנסת מחקרים, ד, ירושלים תש"ע, עמ' 39) כותב שר' יהונתן נפטר לפני שנת 1216 (ד'תתקע"ו). במקום אחר (רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 162) פירט תא-שמע: "עפ"י ההערכה נפטר רבי יהונתן לפני שנת 1216, מועד ביקורו של אלחריזי בארץ, שלא ראהו". טענה זו לקוחה מדברי ש' אסף ('קנינות על פטירתם של גדולי ישראל', מנחה ליהודה: מוגש להרב יהודה ליב זלוטניק, ירושלים תש"י, עמ' 162). טענה דומה כתב א"א אורבך (בעלי התוספות, ירושלים תשל"ו, עמ' 277) לגבי שנת פטירתו של ר"ש משאנץ, אף הוא מהעולים לארץ ישראל באותה תקופה, שלדבריו נפטר לכל המאוחר בשנה המדוברת "שכן ר' יהודה אלחריזי אינו מזכירו בין חכמי אשכנז וצרפת, שפגשם בשעת ביקורו בארץ ישראל בשנת תתקע"ו (1216)". אמנם, ר"י אלחריזי (תחכמוני שער מו, ווארשא תרנ"ט, עמ' 353-354) מזכיר שהוא פגש את ראשי הקהילה הצרפתית בירושלים, האחים ר' יוסף ור' מאיר (קלצון). האחים קלצון היו שני החכמים החשובים לאחר הר"ש משאנץ בעליה הצרפתית, שאף הם היו שותפים לה. לכן, בולטת מאוד העדרותו של ר"ש משאנץ מהתיאור הזה (ובאמת, לאחר מכן נדפס מקור קדום שקובע את פטירת ר"ש משאנץ לשנת תתקע"ד: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א, עמ' 131). אבל אין בידני דרך לדעת האם ר"י אלחריזי היה אמור לפגוש את ר"י מלוניל אם זה האחרון עדיין היה בין החיים, או שאין הכרח שיפגוש אותו במסע הקצר שערך ר"י אלחריזי בארץ ישראל. ר"י אלחריזי מתאר שהוא הגיע לירושלים, משם הלך לעכו, עבר על כל גבול ארץ ישראל והגיע לצפת. אבל איננו יודעים דבר על מעשיו של ר' יהונתן מלוניל בארץ ישראל, כמו גם שאר עולי פרובנס, לאחר המסע המתואר במכתב של ר' שמואל ב"ר שמשון. העדות היחידה אודותיו לאחר מכן, היא קנינות על פטירתו בארץ הצבי שנכתבו ע"י ר' ידותן הלוי החבר, חזן בית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט שבמצרים בשליש הראשון של המאה ה"ג (ראה: ש' אליצור, 'שירי ר' ידותן הלוי החבר', דיני ישראל: מחקרים בהלכה ובמשפט עברי, כו-כו [תשס"ט-תש"ע], עמ' 301-302. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפנה אותי למקור זה). אגב זה, אעיר שלא ברור לי מדוע אורבך ותא-שמע נקבו דווקא את שנת תתקע"ו, שכן 'פראוור הסתפק אם ר"י אלחריזי היה בירושלים בשנה זו או שנה לאחר מכן, ראה מאמרו: 'תיאורי מסע עבריים בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית: ב. מאה י"ג', קתדרה 41 (תשמ"ו), עמ' 74. בספר תחכמוני מהדורת יהלום-קצומטה (י' אלחריזי, תחכמוני: או מחברות הימן האורחי, י' יהלום וג' קצומטה [מהדירי], ירושלים תש"ע, עמ' 263) כתבו המהדירים שהוא היה בירושלים בשנת 1217 (תתקע"ז), ואף כאן איני יודע מהיכן פשטו את הספק.

6 ההנחה שהוא היה מחכמי מצרים נכתבה לראשונה, כהשערה, בספר כנסת ישראל, ווארשא תרמ"ז, עמ' 674.

ומהעדר לעזים אירופאיים⁷, עולה שהשפה הערבית הייתה השפה המדוברת בארצו. ריב"ח מרבה להתבסס על כתבי הרמב"ם ולעסוק בהם, בעיקר במשנה תורה ובפירוש המשנה, וגם בתשובות הרמב"ם ובספר המצוות שלו. במקום אחד בפירושו לעירובין (עמ' צג-צה) מעתיק ריב"ח קטע נרחב מפירוש הרמב"ם לתלמוד, פירוש שכמעט ולא יצא מחוץ לגבולות מצרים. שרידים רבים מפירושי ריב"ח התגלו בגניזת קהיר, ופירושו עמד לפני כמה מראשוני האחרונים שפעלו במצרים⁸. בנוסף לאלו, טען ר"א הורביץ במבוא לפירוש ריב"ח לשבת (עמ' קעח), שאף השימוש של ריב"ח בנוסחאות דוקניות של המשנה תורה, וכן העובדה שהוא פירש את הרי"ף⁹, מהווים ראיה להשתייכות ריב"ח לחכמי מצרים.

אולם, כל הנתונים הללו אינם מכריחים דבר. בכל ארצות המזרח וצפון אפריקה השתמשו בלשון הערבית⁹. הפיסקה שהעתיק ריב"ח מפירוש הרמב"ם לתלמוד נמצאת גם בפירוש ר' חננאל ב"ר שמואל לעירובין¹⁰, ויתכן שריב"ח הכיר את הדברים משם או מכלי שני אחר,

7 יוצאים מן הכלל הם מעט תרגומים ללשון יון שהוא העתיק מהרמב"ם ומהערוך.
8 פסקאות מפירושי נעתקו בגליונות משנה תורה דפוס ונציה, שנכתבו ככל הנראה ע"י בני בית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי. פירוש ריב"ח לחולין נזכר בשו"ת מהר"ם אלשקר סי' מו.
9 אמנם גם בספר נמשך השימוש בשפה הערבית כמעט עד סוף תקופת הראשונים, ובכלל זה גם מדינות קטלוגניה וקסטיליה שהיו תחת שלטון נוצרי במשך מאות שנים. הדבר ניכר היטב מהשימוש בשפה הערבית בחיבורים השונים שנכתבו באזורים אלו (חיבורים על התלמוד שנכתבו בקטלוגניה, הם חידושיהם של הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א ועוד. בקסטיליה נכתבו, ככל הנראה, פירושי תלמידי ר' יונה, וכן פירוש ר' אברהם ב"ר יו"ט מטודילה תלמיד הרא"ש, ועוד קצת). אולם יש להדגיש שבצד השפה הערבית, שימרו רוב החכמים בקטלוגניה ובקסטיליה את הלעזים שנכתבו בחיבורי רש"י ותוספות במקומות שהם העתיקו מחיבוריהם, זאת בשונה מחכמי המזרח שמחקו אותם כליל (כנראה ר' אברהם ב"ר יו"ט מטודילה נהג כחכמי המזרח. כך, כנראה, בפירושו לכתובות שנדפס כנספח לעבודת הדוקטור של עזרא שבט הנזכרת לקמן. אולם לא טרחתי לבדוק בשאר פירושי שעדיין בכת"י). מסיבה זו, אני מעדיף לומר שריב"ח היה מחכמי המזרח או צפון אפריקה ולא מחכמי ספרד. על השימוש בערבית ובלעזים בחיבורים מקטלוגניה וקסטיליה ועל השימוש בערבית בארצות אלה בכלל, ראה: ל' יעקבי, פירוש פרק 'כיצד מברכין' במסכת ברכות לתלמיד רשב"א מארכיון בגירונה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ה, פרק שלישי עמ' 23-26; נ' אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים": עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 77-79; ע' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה, עמ' 84 ועמ' 113-114. על מקום כתיבת פירושי תלמידי ר' יונה ראה: ל' יעקבי, שם, עמ' 38 הע' 51; ע' שבט, שם, עמ' 113. יעקבי טוען כנגד כמה מקודמיו שאין הכרח שפירושי תלמידי ר' יונה חוברו בקסטיליה, אך לענ"ד דברי שבט מסתברים מאוד. אולם, דברי שבט נאמרו ביחס לר' שלמה בן עלי מסוריה (Soria), עיר בקסטיליה, שחיבר את פירוש תלמיד ר' יונה לברכות ור"ה, וכנראה גם לכתובות. אולם, הפירוש לע"ז מאת תלמיד ר' יונה חובר ע"י ר' מאיר בר יוסף בן איסריו, ואין הכרח שאף הוא מקסטיליה. על פירוש תלמיד ר' יונה לר"ה, שכמעט כולו אבד, אני מתכוון להאריך במקום אחר, בע"ה.

10 מהדורת ש' קליין וא' שושנה, ירושלים-קליבלנד תשנ"ו, עמ' ערב-ערה. ר' חננאל ב"ר שמואל היה מחותן של הרמב"ם. למקורות הדנים בתולדותיו ראה: ע' ברויאר, 'חשיבות חידושי תלמידי הרמב"ם', המעין, נג, ב (טבת תשע"ג), עמ' 21-22 הע' 5.

ובאמת, בכל הכתבים שבידינו לא מצאנו אף לא ציטוט אחד נוסף שריב"ח מביא מפירוש הרמב"ם לתלמוד. גם הימצאות פירוש ריב"ח במצרים בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד אינה מכריחה דבר, שהרי בין פטירת ריב"ח ובין תקופה זו חלף זמן רב מספיק כדי שחיבוריו יגיעו גם לארצות רחוקות ממקום היווצרותם, ומי יאמר לנו אם מצרים קרובה או רחוקה ממקום מושבו¹¹. ממילא, גם הימצאותם של פירושי ריב"ח בגניזה אינה מכריחה דבר¹². העובדה

11 העובדה שחיבוריו צוטטו כמעט רק במצרים לא מוכיחה זאת, משום שיתכן שעדויות לשימוש בחיבוריו בארצות אחרות אבדו יחד עם הספרות של אותן ארצות שלא הגיעה לידינו, מה שאין כן ספרות חכמי מצרים והחכמים המהגרים אליה, ששרדה בידינו מכמה סיבות.

ככל הנראה יש בידינו מובאות מפירוש ריב"ח גם מחוץ לגבולות מצרים – נראה שר' יוחנן ב"ר ראובן מאוכרידא, פרשן שאלות מהביזנטיון בשלהי תקופת הראשונים, ציטט פעמיים מפירוש ריב"ח לכתובות. אולם, בין הביזנטיון ובין מצרים (והמזרח בכלל) היו קשרי מסחר רבים, ולכן ניתן לשייך למצרים גם את הגעת החיבור לביזנטיון (על קשרי הסחר שבין ארצות אלו, ראה כדוגמה: ד' יעקבי, 'תמורות בסחר של מזרח הים התיכון בשנים 1200-1350', פעמים 45 [תשנ"א], עמ' 31-11). המובאות נמצאות בשאלות חומש בראשית, א, ש"ק מירסקי (מהדיר), 'ירושלים תש"ך', עמ' קיג ועמ' קיד-עמ' קטז. על אפשרות זיהוי ר' ישמעאל המוזכר שם עם ריב"ח, עמד ר' אהרן גבאי במבוא לפירוש ריב"ח למגילה (עמ' פ). לדבריו, סגנון הדברים מתאים לפירושי ריב"ח, ואף אני סבור כמותו. מלבד סגנון הדברים שמתאים לריב"ח יש לשים לב שבתוך הציטוט מדברי ר' ישמעאל, מכונה הרמב"ם "רמב"ם ז"ל", בדומה לדרכו של ריב"ח, ואילו ר' יוחנן מאוכרידא מכנהו בדרך כלל "ר"מ ז"ל". בנוסף, נמצאת הפנייה בתוך דברי ר' ישמעאל: "כמו שנתבאר בפרק ד' מיתות", וזה מתאים לריבוי ההפניות בחיבוריו (כדלקמן). על אפשרויות נוספות בזיהוי ר' ישמעאל זה: ר' ברוך, 'תשלום פירוש השאלות של ר' יוחנן בר' ראובן מאוכרידא', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, א, בעריכת א' ריינר ואחרים, אלוץ-שבות תשע"ב, עמ' 138 הע' 19.

ר"א גבאי ציין גם שר' אברהם זכות, בעל ספר יוחסין, מפנה לפירוש ריב"ח לפסחים (ספר יוחסין, מאמר שני ערך האמוראים, אות א, רבי אבהו). אולם, איננו יודעים איפה הוא ראה את הפירוש. ר' אברהם זכות ברח מפורטוגל לצפון אפריקה (פאס, תלמסאן ותוניס), ומשם הגיע לארץ ישראל בסביבות שנת ה'רע"ג (ע' שוחט, 'ר' אברהם זכות בשיבת ר' יצחק שולאל בירושלים', ציון, יג-יד [תש"ח-תש"ט], עמ' 44-43). את ספר יוחסין הוא סיים לכתוב בתוניס בשנת ה'רס"ד, אך ישנם חלקים שהוא הוסיף לאחר מכן (שם עמ' 43 הע' 1; א' דוד, 'הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל במאות ה'ט"ו וה'ט"ז', קתדרה, 24 [תשמ"ב], עמ' 76). יש להניח שבדרכו לארץ ישראל הוא עבר דרך מצרים (כך הניח ד"ר אברהם דוד בספרו: עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה ה'ט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 13 הע' 34). אך איננו יודעים האם הוא שהה במצרים או רק עבר דרכה. כך או כך, אין באפשרותנו לקבוע האם הוא ראה את פירוש ריב"ח במצרים או מחוצה לה. תודתי לידידי, הרב יעקב ישראל סטל, שהפנה אותי למקורות אודות ר"א זכות. בנוסף, ציין גבאי שיתכן שריב"ח מוזכר גם בכסף משנה (הל' אישות פ"ג ה"ד), שם מובא מפירוש ר' ישמעאל בן אברהם לקידושין, ואולי צ"ל חכמון. אך גם ר' יוסף קארו ישב במצרים לכל הפחות כמה שנים (ראה: הרב ר' יוסף קארו זמנו, י"י גרינוואלד, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 59-61; א' דוד, 'ידיעות חדשות לתולדותיו של ר' יוסף קארו', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 10, חטיבה ג, א [תשמ"ט], עמ' 203). ואם כן, אף אם ראה ר' יוסף קארו את פירוש ריב"ח, גם כאן איננו יודעים האם זה היה על אדמת מצרים או מחוצה לה.

12 חלק מפירוש ריב"ח לשבת נמצא בספרות מחוץ לאוספי הגניזה (החלק שנדפס ע"י הורביץ), אבל שאר הקטעים מאותו כתי"ל על שבת הגיעו מן הגניזה (ונדפסו ע"י כהנא-ליברמן), לכן שיער הורביץ שכל

שריב"ח השיג כ"י דווקניים של חיבורי הרמב"ם, וכן העובדה שהוא פירש את הרי"ף, גם כן אינן מלמדות דבר. באזורים רבים מחוץ למצרים אנו מוצאים פרשני רי"ף: פרובנס, ספרד, איטליה, צפון אפריקה וחלב. כ"י דווקניים של המשנה תורה הם עניין יחסי, ואפשר שכוונת ריב"ח לכ"י קדומים ביחס למה שהיה נפוץ במקומו, ואין הכרח שבאמת היו בידיו כה"י המובחרים ביותר. מה עוד שכי"י מוגהים מכתב-ידו של הרמב"ם, שהם ודאי נחשבים דווקניים, נמצאו גם מחוץ למצרים: בחלב, בארץ ישראל ואף בפרובנס¹³.

הקטעים לשבת מקורם מהגניזה. כה"י של פירושי ריב"ח לב"ב ועירובין, מונחים בספריות ני"ו ואוקספורד (בהתאמה) מחוץ לאוספי הגניזה. בקטלוג ברומר נכתב לגבי הפירוש לב"ב שהוא הובא ע"י ד"ר שטר מחברון. אולם הפירושים למגילה, גיטין ותענית נמצאו בגניזה, והם נעתקו ע"י אותו סופר שהעתיק את הפירושים לב"ב ועירובין. יתכן אפוא שאף כה"י של ב"ב ועירובין הוצאו מהגניזה בשלב מוקדם יותר, ונמכרו לספריות ע"י סוחרים, ולכן הם הונחו באוספים שאינם מיוחדים לגניזה. כה"י של הפירוש לסוכה (ני"ו), וכן הדפים מהפירוש לביצה (ירושלים-בניהו), לא מקוטלגים ככ"י שהגיעו מהגניזה, ועד כמה שירי מגעת, אף לא נמצאו בין דפי הגניזה כ"י אחרים שנכתבו ע"י סופריהם. על כ"י שהגיעו מהגניזה ונמצאים בספריות מחוץ לאוספי הגניזה, ראה: נ' דנציג, קטלוג של שירי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ח, מבוא עמ' מ-מב; ש' עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, מבוא עמ' 141-145 (באשר לכת"י של תוספות הרא"ש שנזכר אצל עמנואל בעמ' 142 הע' 7, יש לציין שדנציג [שם עמ' יט הע' 50] סבור שכה"י, ואפילו הקטע שבקמברידג', אינם מן הגניזה). בנוסף, יש לציין גם את ספר העתים כת"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 126 (כיום: ניו-יורק, ישיבה-אוניברסיטה 1366), שמקורו ודאי מן הגניזה, ראה: א' הורביץ, קטלוג קטעי גניזת קאהיר בספריית ווסטמינסטר קולג'-קיימברידג', כך ראשון, ניו-יורק תשס"ו, עמ' 117-118. בנוסף, ידוע לי על שלושה כ"י שנמצאים בספריות מחוץ לאוספי הגניזה הקהירית, ודפים שנתלשו מתוכם נמצאו בגניזה, ויש מקום להסתפק אם כה"י היו בגניזה או רק הדפים שנתלשו מתוכם: 1. כת"י ששון 971, המכיל פירוש של תלמיד הרמב"ן, ר' יצחק ב"ר אברהם מנרבונה, להלכות הרי"ף לפסחים, תענית, ביצה, מגילה והלכות קטנות. ראה: א' הורביץ, 'השלמה לפירוש תלמיד הרמב"ן על פסחים מגניזת קאהיר', הדרום מו (ניסן תשל"ח), עמ' 4 (קטע קמברידג' נדפס גם ע"י ה' הלוי ליפשיץ, 'פירוש תלמיד הרמב"ן על הרי"ף מסכת פסחים', מוריה, ח, א [ניסן תשל"ח], עמ' ב-יב [=קובץ המועדים: חג הפסח, חלק ראשון, בעריכת י' בוקסבוים, ירושלים תשס"ה, עמ' קט-קכ]. ושוב, עם הוספות ותיקונים: הנ"ל, קימחא דפיסחא, ירושלים תשמ"ו, עמ' קפז-קצו). עפ"י הקטלוג האינטרנטי של הספרייה הלאומית בירושלים, ישנם דפים נוספים שנתלשו מכת"י זה וטרם נדפסו: מוסקבה, אוסף גינצבורג 637, דפים 94-96. גם כאן סבור דנציג (שם, עמ' לו הע' 132*) שכת"י זה והקטעים שנתלשו ממנו אינם מן הגניזה. 2. כת"י פריס, כל ישראל חברים H 147 A, המכיל חלקים מתלמוד בבלי סדר קדשים. ראה: אוצר כתבי-היד התלמודיים, י' זוסמן ואחרים, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 761 מס' 8055. שם נכתבו הפניות לקטעים הנוספים ולספרות מחקרית. 3. ד"ר עזרא שבט הודיע לי לאחרונה שקטע גניזה המכיל העתקה של פירוש המשנה לרמב"ם בערבית על תחילת מסכת ב"ק (פריס, כל ישראל חברים III.B.143), הוא קטע שנתלש מתוך כת"י פריס, הספרייה הלאומית 579, המכיל את פירוש המשנה לרמב"ם בערבית לסדרים נויקין-טהרות, וחסר בתחילתו עד פרק ג ממסכת ב"ב. בקטלוג האינטרנטי של הספרייה בירושלים נרשם שבדף שנוסף לתחילת כה"י נכתב שהוא הגיע ממצרים מאת ש' מונק, ונקלט בספרייה בפרס בשנת 1893. ראה: ש"ז הבלין, משנה תורה להרמב"ם מדע ואהבה: הספר המוגה, ירושלים-קליבלנד תשנ"ז, מבוא עמ' 22-26; י' שילת, רמב"ם מדויק, א, מעלה-אדומים תשס"ד, עמ' יא-יב (השווה שם עמ' ה).

הוכחות לכך שר' ישמעאל בן חכמון לא נימנה על בית מדרשו של הרמב"ם

יתר על כן, בכל כה"י של חיבורי ריב"ח מכונה הרמב"ם: ר"ם במז"ל. יש להסיק מכך שזוהי צורת הכינוי שיצאה מתחת ידי ריב"ח, ולא מעשה ידי מעתיקים. צורת כינוי זו הייתה נפוצה בעיקר בספרד וגם קצת בפרובנס¹⁴, אך ודאי שלא בקרב בית מדרשו של הרמב"ם, ששם הוא מכונה בדרך כלל "רבינו" או "רבינו משה", לעתים עם ברכות החיים או המתים, ולעתים בלעדית¹⁵. קשה לדעת כיצד כונה הרמב"ם במצרים בדורות שלאחר תלמידיו משום

14 בספרד היה כינוי זה רווח מאוד בבית המדרש של הרמב"ן, לפחות עד הר"ן ותלמידיו. בפרובנס נפוץ יותר הכינוי המקוצר ר"ם (או ר"ם ז"ל), אך ישנם חיבורים שניתן למצוא בהם גם את הכינוי הספרדי לא מעט פעמים, וכגון ספר ארחות חיים.

15 כך נמצא בפירוש ר' חננאל ב"ר שמואל לעירובין, קידושין ושבת; פירוש ר' זכאי לגיטין (בד"כ הוסיף ר' זכאי גם את התואר "מורינו", ולפעמים גם תארים נוספים); פירוש ר' פרחיה ב"ר נסים לשבת הוצ' מכון-אופק (או מהד' מ"י בלוי); פירוש ר' פרחיה ב"ר נסים לשבת ויבמות מהגניזה (בשרידי פירושו לע"ז שנדפסו לא מוזכר הרמב"ם). וכן נמצא בקטעים אנונימיים מבית מדרשו של הרמב"ם. לביבליוגרפיה לכל החיבורים הללו, ראה: ע' ברויאר, 'חשיבות חידושי תלמידי הרמב"ם', המעין, נג, ב (טבת תשע"ג), עמ' 21-23. ישנם לא מעט פרטים שצריך לתקן או לעדכן ברשימתי זו, ואציין כעת רק את החשובים שבהם:

1. בהערה 6 ובגוף המאמר יש למחוק את הציון לפירוש ר' חננאל ב"ר שמואל לב"מ, אין פירוש כזה (זהו פירוש ר' חננאל ב"ר חושיאל והוא גם נדפס על שמו). בנוסף, יש לציין בהערה 6 ששרידי פירוש ר' חננאל ב"ר שמואל לשבת שהדפיס אנ"צ רות אינם לו, אלא הם חלק מהאוטוגרף המיוחס לר' פרחיה (כדלקמן), ואף אנ"צ רות חזר בו מהייחס לר' חננאל ב"ר שמואל (כך הוא כתב בפתק המצורף לחוברת אודים, יד-טו [תש"ן]).
2. בהערה 8 יש להוסיף את הדברים הבאים לאחר הציון לפירוש ר' פרחיה בהוצ' מכון-אופק (הציון להערה 11 מתייחס למאמר בהמעין): אולם ר"א כהנא-ליברמן (בתוך: שרידים מפירושי הראשונים על התלמוד והרי"ף למסכת שבת מגניזת קאהיר, ניו-יורק תשמ"ח, עמ' נא-קלא) הדפיס פירוש אחר על מסכת שבת ולטענתו הוא הפירוש האמיתי של ר' פרחיה (ראה על כך אצל ריי"י וייס, צפונות ג, ב [תשנ"א], עמ' ז-ט). חלק מהדפים שהוא פירסם, פורסם קודם לכן ע"י רמ"י בלוי (ראה לקמן הע' 11), וכן ע"י רב"ח הירשפלד ור"א שושנה בנספח א. חלק מהדפים פורסם גם על שם רחב"ש – אנ"צ רות, 'מפירושי רבינו חננאל בן שמואל על הרי"ף למסכת שבת', אודים, יג (תשמ"ט), עמ' 53-86, וכאמור, אף הוא חזר בו מייחסו זה. הקטעים מפירוש ר' פרחיה ליבמות וע"ז שייכים לפירוש שהדפיס כהנא-ליברמן.
3. העובדה שר' זכאי מכנה את הרמב"ם "מורינו" מחזקת את ההשערה שהוא היה תלמידי הרמב"ם, ולכן נראה לי שניתן לכלול אותו ברשימה שכתובה בגוף המאמר ולא רק בהערות. חלק קטן נוסף מפירושו לגיטין נדפס בתוך קובץ מראה הנרות, א, צ' שרעבי (עורך), קרית-ספר תשנ"ז, עמ' כב-כו. 4. בהערה 11 יש לציין ששרידי החידושים מבין דורו של ר' פרחיה שפירסם רמ"י בלוי, הם בעצם שרידים משלושה חיבורים שונים: עמ' קט-קלב הם שרידי של חיבור לא מזוהה. עמ' קלב-קלז הם מהאוטוגרף הנ"ל של ר' פרחיה. עמ' קלז-קלט הם שרידי חיבור נוסף לא מזוהה, שחלקו נדפס גם בנספח ג' לפירוש ר' פרחיה הוצ' מכון-אופק. השרידים של החיבור האחרון, נדפסו מחדש בתוספת שרידים נוספים ע"י ע' שבט, 'תשלום לרי"ף על מסכת שבת פרק ט', ישורון, לג (תשע"ה), עמ' לו-מז. ביחס לשרידי הפירוש לב"ק וב"מ שנזכרו בהערה 11 שם, יש לציין לדיון נוסף בייחוסו, אשר מסקנתו כמסקנת קודמיו לייחסו לתלמיד הרמב"ם: ה' גרשוני, 'יחס הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורות שקדמו לו', מסורה ליוסף, ח (תשע"ו), עמ' 551-552. בנוסף, החל מהמילים "כמו כן, רב"ז" ועד המילים "להבדלים ביניהם", יש למחוק את הכל, כיוון שהפירוש לב"מ שמוזכר שם הוא בוודאי לא פירוש מבית מדרשו של הרמב"ם, ובכונתו להאריך בכך בפעם אחרת, בע"ה. 7. רשימות מעודכנות של ביבליוגרפיה על ריב"ח וחיבוריו נמצאות לעיל

שכמעט לא היו אז במצרים חכמים מפורסמים שנולדו בה והתגדלו בתורה על אדמתה, וממילא כמעט אין בידנו חיבורים מצריים מתקופה זו כדי שנוכל לבחון כיצד מוזכר בהם הרמב"ם¹⁶. בנוסף, יש לשים לב להעדרו של ריב"ח מתעודות הגניזה. במבוא לפירוש ריב"ח לשבת (עמ' קפא) כותב ר"א הורביץ שאין לצפות ששמו של ריב"ח יופיע בין מסמכי הגניזה משום שהוא היה מיושבי בית המדרש ואילו המסמכים נוגעים בעיקר למנהיגי הקהילה. אך לענ"ד דחוק לטעון שחכם שכתב פירושים על חלק נרחב מהלכות הרי"ף, ואולי אף על כולן, לא יוזכר כלל, ואפילו כבדרך אגב, במכתבים ובתעודות השונות. אולם, מכיוון שחוקרי הגניזה קובעים שהחלק הארי שבה נכתב במאות ה"א-ה"ג, יתכן שבמסמכים המעטים (יחסית) ששרדו מהתקופות האחרות יופיעו בעיקר ראשי הקהל, ואילו חכמי הישיבות יעדרו כמעט לחלוטין¹⁷. לטענות אלו יש להוסיף דבר משמעותי הנמצא בפירוש ריב"ח למגילה (עמ' קלג): "אמ' הר"ם במז"ל (פ"ג מהלכות תפלה ה"ט) נהגו ישראל להיות מפטירין קודם לתשעה באב בשלוש שבתות בדברי תוכחה, שבת ראשונה מפטירין דברי ירמיהו, שניה חזון ישעיהו, שלישית איכה היתה לזונה שבפרשת חזון [עכ"ל]. ובמקומות אלו נהגו לקרות בשבת שניה שמעו דבר יי' בית יעקב שבספר ירמיה, ובשבת שלישית קורין חזון ישעיהו בן אמוץ. ויש מי שקורא משא גיא חזון בספר (ירמיה) [ישעיה]". נמצא מפורש שמנהג מקומו שונה ממנהג ישראל שמעיד עליו הרמב"ם.

סיכום הדיון בזמנו ומקום פעולתו של ריב"ח

לאור האמור, כמעט ואי אפשר לקבוע דבר באשר למקומו ולזמן פעולתו של ריב"ח, אלא רק שהטווח המקסימלי לכתיבת חיבורי ריב"ח הוא בין השנים 1386-1204, ובשנת 1386 הוא כבר לא היה בין החיים, וכן, שהוא כתב את חיבוריו בארץ שהכירו בה את השפה הערבית. בנוסף, אני חושב שניתן לומר בביטחון שריב"ח לא היה מחכמי בית מדרשו של הרמב"ם, ומשום כך גם אין לתת לדבריו ולגרסתיו משקל מיוחד בהכרעת דברים הקשורים בכתבי הרמב"ם, אלא הוא כשאר הראשונים.

יחד עם זאת, מהאמור לעיל נראה שניתן להעלות שלוש הצעות אפשריות בדבר מקומו וזמנו: 1. ריב"ח לא היה מחכמי מצרים, ואיננו יודעים היכן ומתי הוא פעל (מלבד הנתונים הנזכרים

(הע' 1 והע' 2). אבל לאור האמור כאן, יש להסיר אותו מרשימת תלמידי הרמב"ם.

16 ראה: ש"ז הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 54-53. ר' תנחום הירושלמי נפטר בפוסטאט בשנת ה'נ"א (1291), דהיינו כחמישים שנה לאחר פטירת ר' אברהם בן הרמב"ם, ואף הוא מכנה את הרמב"ם בדומה לצורת הכינוי הרווחת בבית מדרשו של הרמב"ם. ראה: אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם, ה' שי (מהדירה), ירושלים תשס"ה, עמ' 4, 8, 538, 570. על שנת ומקום פטירתו ראה שם בהקדמה עמ' יא.

17 על זמן כתיבת כה"י שמהווים את החלק הארי שנמצא בגניזה: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' ד-ה. אבל עיין גם: א' הורביץ, קטלוג קטעי גניזת קאהיר בספריית ווסטמינסטר קולג'-קיימברידג', כך ראשון, ניו-יורק תשס"ו, עמ' 17-19.

בפיסקה הקודמת). 2. ריב"ח פעל במצרים כמה דורות לאחר הרמב"ם, כנראה לאחר סוף המאה הי"ג. 3. ריב"ח היגר למצרים מארץ אחרת, שבה הוא רכש את צורת הכינוי של הרמב"ם, ואילו במצרים הוא פגש בפירוש הרמב"ם לתלמוד או בכתבי תלמידיו. לפי ההצעה האחרונה, נראה שישנה אפשרות גם להקדים את זמנו לאמצע המאה הי"ג, ואין להתפלא כל כך שמהגר לא מופיע במסמכי הגניזה וגם מכנה את הרמב"ם בצורה שאינה מתאימה למצרים, אבל אין להקדים את זמן פעולתו במצרים לפני זמן זה, שהרי הוא מעיד שהמנהג במקומו שונה מהמנהג שהכיר הרמב"ם¹⁸. אני נוטה להעדיף את שתי ההצעות האחרונות על פני הראשונה, מכיוון שרוב העדויות לקיום פירושי ריב"ח מגיעות ממצרים.

לאחר שעסקנו בזמנו ומקומו, נעבור כעת לזיהוי חלקים חדשים מחיבורי ריב"ח.

מאפייניו של הפירוש קדמון לרי"ף סוכה זהים לפירושי ר' ישמעאל בן חבמון

בכת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 1082, נמצא פירוש להלכות הרי"ף לסוכה. בתחילת כה"י חסר דף אחד או קצת יותר, ובסופו חסר כמעט כל פרק ג' וכל פרק ד'¹⁹. בשנת תשס"א פורסם לראשונה רוב פרק ב' מכת"י זה ע"י ר"ש גוטסמן, תחת השם "פירוש קדמון לרי"ף סוכה"²⁰. בשנת תשס"ד הוא השלים את הדפסת הפרק²¹. ליקוטים נוספים מכת"י זה נדפסו גם בתוך ליקוט דברי הראשונים על מסכת סוכה שנדפס בספרים: תורת הראשונים על מסכת סוכה, א' אריאלי (מלקט), ירושלים תשס"ד; תורת ראשי הישיבות מסכתא סוכה, ה' מן וי' נחמני (עורכים), ירושלים תש"ע.

ככלל, לא כל חיבור ניתן לזיהוי על פי מאפייניו. ישנם חיבורים שמאפייניהם מאפשרים רק לסווגם באופן כללי, כגון סיווג כספר חידושים ספרדי בדורות שלאחר הרמב"ם, או תוספות לא מזוהים, אך לא ניתן לקבוע יותר מכך בגלל שמבנה החיבור וצורות האזכור שבו דומים לחיבורים אחרים שנערכו בסביבת זמנו ומקומו. לא כאלו הם פירושי ריב"ח: בפירושו ניתן למצוא מאפיינים כמעט בלעדיים לו, בצד מאפיינים נוספים שאינם בלעדיים, וצירוף כולם למקום אחד הינו מספיק ייחודי ומספיק ברור ומוגדר כדי לקבוע בוודאות שלפנינו חיבור של ריב"ח. כך זיהה ר"א הורביץ את שרידי פירוש ריב"ח לשבת. גם בזיהוי השרידים למגילה,

18 ככל הנראה צורת הכינוי "רמב"ם" התפתחה בספרד (אולי כדי להבחין בין הרמב"ם ובין הרמב"ן), ואם כן, יש להניח שריב"ח היגר משם. אולם לפי זה יש קושי מסוים מכך שאנו לא מוצאים לפי שעה מקורות ספרדיים בחיבוריו, אבל יתכן שכיוון שהוא לא ליקט ממקורות רבים, ואף את מקורות אלו הוא הירבה "להסתיר" תחת כינויים סתמיים (כאמור לקמן), נעלם מעינינו שימוש בכתבי חכמי ספרד.

19 בהלכות הרי"ף לסוכה יש רק ארבעה פרקים. מספר פרטים טכניים על כה"י: עפ"י קטלוג ברומר, כה"י נעתק על נייר, בכתובה ספרדית המתוארכת למאה ה"ט. מידות הדפים: 14.5*21. ברומר מציין שהדפים 15, 24-28, 29, 30, נעתקו ע"י מעתיק אחר, אולם לענ"ד זה אותו מעתיק, אלא שבדפים אלו הוא צופף את הכתב ואת השורות כדי לחסוך בנייר. מנגד, לענ"ד דפים 16-23 נעתקו ע"י סופר אחר. כה"י כרוך שלא כסדר, וכך יש לסדרו: 1-14, 28-30, 24-27, 15-23. זאת אומרת, שמתוך מה ששרד בידינו, שמות הדפים האחרונים (בסדר המקורי של כה"י) נעתקו בידי סופר אחר.

20 ש' גאטעסמאן, ישורון, ט (תשס"א), עמ' לט-נד.

21 הנ"ל, ניצוצי אש: יר"ל לזכור הטהור של... הרב אליהו שרגא... נייהויז, תשס"ד, עמ' מ-מו.

גיטין ותענית, התבססו הורבין ואחרים בעיקר על המאפיינים, אמנם שם הצטרפה לכך גם העובדה שמעתיק פירושים אלו העתיק גם את פירושי ריב"ח לעירובין וב"ב.

אמנה בזאת את עיקרי המאפיינים של חיבורי ריב"ח. מהדירי פירושו כבר החלו בהגדרת המאפיינים, ובעקבותיהם הלכתי, למעט כמה מאפיינים שהשמטתי משום שאינם נכונים או משמעותיים בעיניי. מנגד, הוספתי מעט מאפיינים שלא הוגדרו עד כה.

1. בחיבוריו של ריב"ח מכונה הרי"ף "רבינו הרב". זהו כינוי כמעט בלעדי בין פרשני הרי"ף²².

2. כאמור, הרמב"ם מכונה אצלו "הר"ם במז"ל", כינוי נפוץ בעיקר אצל ראשוני ספרד וגם קצת בפירושם.

3. לעתים מחליף ריב"ח את הכינוי של הרי"ף או הרמב"ם בכינוי הסתמי "גאון". חילוף זה מופיע במיוחד כשריב"ח מתייחס לדברים שהוא מצטט מהם²³.

4. מלבד הרי"ף והרמב"ם, ריב"ח מזכיר לעתים מזומנות גם את התרגום²⁴.

5. מלבד מקורות אלו, ניתן למצוא בפירושי ריב"ח רק מעט מקורות המוזכרים בשמם, והם: רב נחשון גאון²⁵, רב האיי גאון, ר"ח, רב נסים גאון²⁶, הערוך, רש"י, ר"י מיגאש (במסכת ב"ב), ופעם אחת גם בעלי התוספות²⁷. אולם ככלל, ריב"ח ממעט להזכיר מקורות.

22 מלבד ריב"ח, השתמש גם ר' חייא ב"ר יצחק בכינוי זה כלפי הרי"ף. ר' חייא היה דיין במצרים מעט לפני הרמב"ם, והוא ודאי לא המחבר של פירושו. בע"ה, אני מתכוון לכתוב על פירושו בפעם אחרת.

23 תמיהתו של מהדיר הפירוש למגילה, עמ' קא הע' 160, מיותרת, שכן לעתים ריב"ח נוהג לציין על מקורות שהביא הרי"ף שהם הובאו בהלכותיו, ואין לדרוש ממנו עקביות בכזה דבר, ועל כן ברור שה"גאון" שם הוא הרי"ף. ומצאנו כדוגמת דבר זה גם בקטע גניזה מפירוש ריב"ח לסוכה, ועוד.

24 בדרך כלל הכוונה לתרגום אונקלוס. בכת"י לסוכה מוזכר פעם אחת תרגום ירושלמי, בפירושים לב"ב ועירובין יש כמה אזכורים של תרגום יונתן לתורה ולנ"ך.

25 ב"ב עמ' רכד.

26 עירובין עמ' קטז.

27 עירובין עמ' קסו. אמנם, העירני הרב אריאל אביני שאין זה אזכור מכלי ראשון, אלא מתוך דבריו של "יש מרבתינו המפרשים מי שכתב". במבוא לפירוש לעירובין התקשה המהדיר בניסוח שבפירוש ריב"ח: "והרב רבינו חננאל ז"ל אל יורה גריס, ואמר שבעלי התוספות אל יורה פירוש", ולכן הציע המהדיר לתקן שבעלי התוספות אמרו בשם ר"ח ולא הפוך. אבל לאור האמור אין קושי, שכן מי ש"אמר שבעלי התוספות" פירשו הוא המכונה "יש מרבתינו המפרשים", וכל דבריו שם מבוססים על דברי התוספות (סד ע"א ד"ה שתה), ומתוך דבריהם הוא גם ציין לדברי רבינו חננאל, ורק בסוף דבריו הוא ציין שכן פירשו התוספות. אם כן, יש לנו לשאול מי הוא אותו מפרש ובאיזה קובץ תוספות הוא החזיק. הדברים המובאים בפירוש ריב"ח נמצאים לפנינו בשני קבצי תוספות על עירובין: בתוספות הנדפסות על הדף, שהן תוספות טון, ובתוספות הרא"ש (על זיהוי התוספות הנדפסות לעירובין כתוספות טון: א' ליבוביץ, 'התוספות שנכתבו על ידי רבי אליעזר מטון', ירושון, כט [תשע"ג], עמ' תתעד-תתעה; ש' עמנואל, מגנזי אירופה, א, ירושלים תשע"ה, עמ' 370 הע' 9). בשני הקבצים הללו נעשה שימוש רב בתוספות שאנן לעירובין, ויש להניח שגם כאן המקור המשותף לדברים הוא תוספות שאנן (על שימושם בתוספות שאנן

6. מלבד האזכורים המפורשים, ניתן לזהות פעמים רבות שפירושו הסתמיים מבוססים בלשונם או בתוכנם על כתבי הראשונים, בעיקר הרמב"ם (במשנה תורה ובפירוש המשנה), הערוך, ר"י מלוניל, רש"י, רשב"ם (במסכת ב"ב) ורב נסים גאון (במסכת עירובין). כמדומני שאין עוד מחבר שמשמש בתדירות מרובה כל כך בלשונות הרמב"ם בשביל פירושים סתמיים לגמרא. מדברי מהדירי חיבוריו עולה שישנן מסכתות שבהן ריב"ח משתמש בפירוש רש"י, אך ישנן מסכתות שריב"ח מתעלם ממנו לחלוטין²⁸.
7. מלבד המקורות המוזכרים ניתן למצוא בפירושי ריב"ח גם כינויים סתומים, חלקם חוזרים ומופיעים שוב ושוב, כגון: "רבותינו המפרשים", "יש מי שפירש", "יש מי שאומר", "רבותינו הגאונים"²⁹. וחלקם מופיעים אך מעט, כגון: "פירשו בו"³⁰, "ראינו מי שהורה"³¹, "יש מחכמי דורינו... ואמר נטריא רחמנא"³², ועוד כהנה. הכינוי "רבותינו המפרשים" אינו נפוץ בכתבי הראשונים, וריב"ח מרבה להשתמש בכינוי זה יותר מהרגיל. בדרך כלל כינויים אלו מכוונים למקורות הפירוש שנזכרו לעיל.
8. באופן יחסי, ריב"ח נוהג להעתיק בנדיבות מלשון הר"ף.
9. במקומות רבים מביא ריב"ח חלקים מסוגיות הגמרא שהר"ף השמיט (בדרך כלל תוך ציון מפורש לגמרא). כשריב"ח מעתיק מלשון הגמרא (ולעתים גם בהעתקות מלשון הר"ף) הוא מרבה להוסיף ציונים בסגנון: "ואקשינן... ופרקינן...". ניתן למצוא מקומות אחדים בפירושו שהלשון הארמית של ציונים אלו מתחלפת ללשון עברית: "והקשינו... והישבנו..."³³.
- לעירובין: ש' עמנואל, שם, עמ' 367-371). דברים אלו מובילים לאפשרות שריב"ח מעתיק כאן מפירושו של ר' יהודה אלמדארי לעירובין, שכן זה האחרון החזיק בידיו כמה קבצים קדומים של תוספות, ובהם גם תוספות שאנן (ראה לפי שעה: י"מ תא שמע, כנסת מחקרים, ד, ירושלים תש"ע, עמ' 55-51). א' הורבין (במבוא לפירוש ריב"ח לגיטין עמ' י) אף טען שיש קשר ברור בין שרידי פירוש ריב"ח לגיטין ובין פירוש ר"י אלמדארי לאותה מסכת, אך הוא לא הצליח לקבוע מי העתיק ממי. אולם ערכתי השוואה בין המעט ששרד בידיו מפירוש ר"י אלמדארי לסוף עירובין ובין המקביל בפירוש ריב"ח, ולא מצאתי שום קשר ביניהם. על שרידי פירוש ר"י אלמדארי לעירובין ראה לפי שעה: י' פוקס, 'פירושי רבי יהודה אלמדארי על הר"ף לסדר מועד', JSIJ, 6 (2007), עמ' 219-228.
- 28 כזה הוא פירושו למגילה. מבדיקה מדגמית ולא יסודית נראה לי שגם בפירוש לסוכה אין שימוש בפירוש רש"י. איני יודע להסביר דבר זה, שהרי פירוש רש"י כבר התפשט באותה עת בכל בתי המדרש שחיבורים מהם הגיעו אלינו: ספר הנר, שנכתב בצפון אפריקה בדורו של הרמב"ם, מרבה להעתיק מרש"י. גם ר' יהודה אלמדארי, שפעל בחלב בדורות הסמוכים לאחר הרמב"ם מרבה להשתמש ברש"י. ובעיקר חשוב לציין שחכמי בית מדרשו של הרמב"ם, כגון ר' פרחיה ב"ר נסים ור' חננאל ב"ר שמואל, משתמשים גם הם בפירושי רש"י.
- 29 אגב זה, אציין שמהדירי הפירוש למגילה (עמ' קב הע' 162) כתב שמה שמובא שם בריב"ח על שם הגאונים לא נמצא במקור אחר על שמם, אלא הוא נמצא רק בראשונים. אך ליבי נוטה ש"הגאונים" לאו דווקא, והכוונה שם לראשונים, כפי שריב"ח גם מכנה את הר"ף, הר"י מיגאש והרמב"ם בתואר "גאון".
- 30 מגילה עמ' פח, קיד, קכב.
- 31 מגילה עמ' צו.
- 32 סוכה ישורון עמ' נב.
- 33 כגון עירובין עמ' מז, קח, קיג, רג; ב"ב עמ' כט, נה, פט, קסב; גיטין עמ' יב-יג; סוכה, ישורון עמ' נב;

10. כמעט בראש כל דיבור של ריב"ח נמצאת הפתיחה: "פירוש", או "כלומר" (לרוב בקיצור: פי', כלומ').

11. בפירושי ריב"ח ישנן הפניות רבות למה שנאמר או ייאמר, כגון: "כמו שביארנו", "כמו שנתבאר", "כמו שיתבאר"³⁴. ציונים אלו מפנים הן לדבריו והן לדברי הגמרא והרי"ף. ריב"ח מציין כמה וכמה פעמים, בניסוח יחסית נדיר בראשונים, ל"פרק שלפנינו"³⁵.

12. לעתים ריב"ח דן בנוסחי הגמרא, הרי"ף או הרמב"ם, ואף מכריע מסברתו בין הנוסחים. לשם כך הוא טרח להשיג כ"י דווקניים.

כל המאפיינים הללו נמצאים גם בפירוש לסוכה. כאמור, מכיוון שמדובר במאפיינים ברורים שניתן להגדיר אותם, ולא בהתרשמות כללית, וכן מכיוון שצירופם למקום אחד מאפיין אך ורק את חיבורי ריב"ח, יש ביכולתנו לקבוע בוודאות שלפנינו חיבורו של ריב"ח לסוכה, וחבל שרק כמחציתו שרד בידינו.

דפים מהגניזה לסוף סוכה ותחילת פסחים

בנוסף לכת"י נ"ו המתואר לעיל, שרד בידינו דף נוסף, מכת"י אחר, המכיל את סוף פירושו של ריב"ח לסוכה: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 1492.27³⁶. וכן שני דפים מתחילת פירושו לפסחים: שם, ENA 1499.10; שם, ENA 2642.21³⁷. שלושתם מגניזת קהיר. סופר אחד העתיק את שלושת הדפים, ושמו כתוב בצורה קשה לקריאה בסוף הפירוש לסוכה, ונראה לי שיש לקרוא: שמואל בר משה אזכרי. או אולי: שמואל בר משה אזכר יצ"ו³⁸. סופר זה העתיק גם את פירוש ר' יהונתן מלוניל לב"ק, אשר חלק משרידיו תוארו ע"י פרופ' ש"י פרידמן³⁹. לדבריו, כה"י כתוב בכתב "ספרדי-חדש" עם השפעות מזרחיות ומשה לוצקי משער

ביצה כת"י בניהו דף 3א. חילוף שכזה, בתדירות גבוהה יותר, ניתן למצוא אצל הגאונים רב שרירא ורב האי, ובפרט בפירושי התלמוד של רב נסים גאון.

34 לשם המחשה – בפירוש לב"ב נמצאים לפחות 86 ציונים למה ש"ביארנו", 67 "נתבאר", 22 "יתבאר", 2 "נבאר".

35 במסכת ב"ב עמ' מג, צב, רא, רנב, רנד; עירובין עמ' ע, קכד; מגילה עמ' קכט, קלב, קלז; סוכה ניצוצי אש עמ' מג. וגם פעם אחת בדפים לפסחים, ראה לקמן בתיאור הדפים על פסחים מהגניזה. מלבד ריב"ח, ניתן למצוא ביטוי זה גם אצל הרמב"ן, כללי ב"מ לתלמיד הרשב"א, בית הבחירה למאירי ופסקי ריא"ז. כך עלה מחיפוש בפרויקט השו"ת גירסה²³.

36 עפ"י קטלוג דנציג: 26 שורות, מידות: 26.5X19 ס"מ.

37 לפניהם וביניהם חסר דף אחד. עפ"י קטלוג דנציג, בכל אחד מהקטעים יש 26 שורות והגובה של שניהם 26.5 ס"מ. הרוחב של קטע 2642.21 הוא 21.5 ס"מ, ואילו הרוחב של קטע 1499.10 הוא 17 ס"מ, ביחד 38.5 ס"מ, פי שתיים מרוחבו של הדף לסוכה (סטייה של חצי ס"מ אינה נחשבת). מסתבר אפוא ששני הדפים לפסחים היו מחוברים זה לזה והם נחתכו שלא בשווה.

38 זהו הנוסח המלא של דברי הסופר בסוף הפירוש לסוכה (קו מלוכסן מסמן רווח בכת"י. נקודה מסמנת מעבר שורה): בנל"ך ואע"י. רעיוני כלו / ועיני גם כלו / ללחות ללא כלו / רחמי ושנותיו. טובו לא יכלא / ממני יכלה / יצר רע ויכלה / לבנו גלותיו. וכתב קטן הסופרים שמואל בר משה אזכרי.

39 ש"י פרידמן, פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, ירושלים-ניו יורק

שהוא נעתק בארצות המזרח במחצית השנייה של המאה ה־2. יתכן אפוא שהמעתיק הוא אחיו של ר' אלעזר ב"ר משה אזכרי, בעל ספר חרדים⁴⁰.

גם בקטעים אלו מתקיימים המאפיינים של פירוש ריב"ח: בקטעים לפסחים הרי"ף מוזכר פעם אחת בכינוי "רבינו הרב", והמפרש דן בנוסח הגמרא שמובא בו⁴¹. מלבדו מופיעים רק שני אזכורים: "ויש מי שפירש", "אמר רש"י ז"ל". נמצאות שם גם שתי הפניות, אחת מהן ל"פרק שלפנינו", והמחבר מעתיק מהגמרא עם הלשונות: "ומתמהינן בגמרא... ופשטינן...". בדף לסוכה מכונה הרי"ף פעם אחת "גאון"⁴², ופירוש של ר"י מלוניל מובא תחת הכינוי "רבותינו המפרשים". בדף זה לבדו מופיעות ארבע הפניות למה שהתבאר⁴³. בכל הקטעים, כמעט בכל דיבור נמצאות הפתיחות: "פ"י" או כלומר", והמפרש מעתיק בנדיבות מלשון הרי"ף בדיבורים המתחילים. בפירוש לסוכה ניתן למצוא שימוש סתמי רב, יחסית, בפירוש ר"י מלוניל, בדרך כלל בתוכן פירושו ולעיתים אף בלשונו, ואילו לפירוש רש"י לא נמצא קשר למעט פירוש קצר מאוד שלשונו קרובה ללשון רש"י⁴⁴. לעומת זאת, בדפים לפסחים רש"י מוזכר וגם נעשה בפירושו שימוש סתמי⁴⁵.

דף מהגניזה ליבמות

זיהוי הדפים לסוכה ופסחים כפירושי ריב"ח, מוביל לייחס לו דף נוסף המכיל פירוש לרי"ף יבמות – ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 1499.9. גם דף זה נעתק ע"י אותו מעתיק, ועפ"י קטלוג דנציג, מידותיו ומספר השורות שבו זהים לשאר החיבורים שהעתיק סופר זה.

גם בדף זה מתקיימים כמה מאפיינים של פירושי ריב"ח – רוב הדיבורים פותחים בציון "פי'". המפרש מעתיק בנדיבות מלשון הרי"ף, וגם מפנה פעמיים: "כמו שאמרנו", "כמו שביארנו".

תשכ"ט, מבוא עמ' נט-ס. מלבד הזהות בצורת הכתב ובמידות כה"י, יש לציין גם שבכמה קטעים מהפיוש
לב"ק (ENA 1499.6-7, ENA 1499.4) נכתב השם "שמואל" בצורה מוגדלת עם נקודות מעליו, כדרכם של
סופרים להדגיש את שמם. קטעים נוספים מאותו טופס, שפרידמן לא השתמש בהם: קמברידג', ספריית
האוניברסיטה, T-S AS 95.82; שם T-S F3.75; שם T-S AS 85.102; שם T-S F9.137. ד"ר יהודה צבי
שטמפפר מדד עבורי את קטעי קמברידג' T-S F3.75. קטעים אלו קרוצים (מידותיהם של זוג דפים מחוברים
22X30.5), אך השטח הכתוב שבהם נותר שלם, והוא נמצא זהה לשטח הכתוב שמדדו פרידמן (בפירוש
לב"ק) ודנציג (בקטלוג ביחס לקטע ENA 2642.21 על פסחים: 20X13. אף כאן תודתו נתונה לד"ר שטמפפר
על טירחתו וטוב ליבו. להלן אציין קטעים נוספים שהעתיק סופר זה, ואני משער שאף הם מפירושי ריב"ח.
40 ר' אלעזר עצמו נולד בשנת ה'רצ"ג (1533) בארץ ישראל, אך משפחתו הגיעה אליה מספרד. ידוע לנו
שמו של אחד של ר' אלעזר, הוא ר' מלכי. ראה: מ' פכטר, מילי דשמיא לר' אלעזר אזכרי, תל-אביב
תשנ"א, מבוא עמ' 24.

41 "המשפיר בית לחם {ו} בארבעה עשר כתוב {ב} הלכות רבינו {ו} הרב ז"ל ואינה גרסא מה"קית...".

42 "רגל בפני עצמו. למאי הילכתא, אמר הגאון ופירש, לענין אבילות כדאמר רבינא..."

43 אחת מהן לפירושו לפסחים: "וכבר ביארנו ענין השמחה במועדים בפרק ערב פסחים".

44 "זמן בפני עצמו פי' שמברכין בו שהחיינו". וברש"י (מח ע"א): "זמן – לברך בו שהחיינו".

45 בנוסף לכך, בדפים לסוכה ופסחים מופיע הציון "מגניתין" ו"גמרא" בלא קיצור ובכתב מוגדל. כמה מהדירים ציינו שכך נמצא רק בכה"י של פירושי ריב"ח. איני יודע אם הם צודקים, וגם אם כן, קשה לי לראות בזה סימן ברור, כיוון שבקלות מעתיקים יכולים לשנות את אופן הציון. ובאמת, בכה"י נ"ו המכיל את מחצית הפירוש לסוכה, מופיע הציון הזה בצורה מקוצרת.

(ופעם נוספת: "כדמפרש לקמן"). עפ"י מאפיינים מעטים כל כך קשה לייחס בוודאות את הפירוש לריב"ח, אך העובדה שסופר זה העתיק מפירושי ריב"ח למסכתות אחרות, מאפשרת לייחס לו גם קטע זה במידה גבוהה של ביטחון.

שרידי פירוש ר' ישמעאל בן חכמון לביצה

גם ממסכת ביצה שרדו בדינו חלקים משני טפסים שונים של פירוש ריב"ח. כת"י ירושלים, אוסף בניהו, ס 5, דפים 4-1⁴⁶, מכיל דפים מפירוש על הרי"ף לביצה. מאפייני החיבור זהים לחיבורי ריב"ח, אך הזיהוי המוחלט של החיבור מתברר למעלה מכל ספק ע"י השוואת חלק מהפירוש שבכת"י בניהו לציטוט מפירוש ריב"ח לביצה שהובא בספר מעשה רקח. מהשוואה זו עולה שהציטוט שבמעשה רקח עבר עריכה וקיצור משמעותיים בכמה מקומות. הנה החלקים המקבילים בשני המקורות:

פירוש לרי"ף ביצה כת"י בניהו, דפים א1-א2	מעשה רקח ח"ג הל' בכורות פ"א ה"ה ⁴⁸
<p><דף א1></p> <p>אינו מן הדין שאין לך בכור בעולם שהוא בכור לאכילה ואינו בכור להקרבה כי אם בעל מום. ואם נאמ' שזה כבעל מום הוא כיון שבא מחוצה לארץ. (אבל) [יאכל] במומו ולמה נמתין לו עד שיפול בו מום אין לך מום גדול ממום זה שפוסל לו להקרבה לעולם שאין לו ממנו שעת הכושר. ואם נאמ' בחוצה לארץ הוא שעומד בקדושתו בלבד אין זה מן הדין וכי יתכן לומר שיהיו קדושין בחוצה לארץ וכשיכנסו לארץ תסתלק קדושתו אין זה מן הראוי. אלא כשנאמר כשיכנסו לארץ יקדשו דין הוא שהרי בתחלת פרק שני ממסכת חלה שנינו פירות חוצה לארץ שנכנסו לארץ חייבין בחלה ובמעשרות יצאו מיכן לשם ר' אליעזר מחייב ור' עקיבא פוטר והיל' כר' עקיבא. ועוד כיון שאין הכהן זוכה בככור בהמה טהורה בחוצה לארץ מה קדושה יש בו. ומנין שאין הכהן זוכה בככור בהמה טהורה בחוצה לארץ</p>	<p>ואח"ך מצאתי להרב ישמעאל ׳ן׳ חכמון שכתב בפירושו למסכת י"ט וז"ל...</p> <p>...אינו מן הדין שאין לך בכור שהוא בכור לאכילה ולא בכור להקרבה כי אם בכור בעל מום ואם נאמר שזה כבעל מום הוא, כיון שבא מחו"ל יאכלו במומו ולמה נמתין עד שיפול בו מום אין לך מום גדול ממום הפוסל להקרבה לעולם שאין לך ממנו שעת הכושר ואם נאמר שבחו"ל הוא שעומד בקדושתו בלבד וכי יתכן שיהיו קדושים בחו"ל ובכניסתן לארץ תסתלק קדושתם ואדרבה מצינו בפירות חו"ל שנכנסו לארץ שחייבים בחלה ובמעשרות וכשיצאו לשם ר' עקיבא פוטר והלכה כמותו ועוד כיון שאין הכהן זוכה בככור בהמה טהורה בחו"ל מה קדושה יש בו</p>

46 סדר הדפים הנכון הוא: 3, 1, 2, 4. הדפים אינם רצופים וחסר ביניהם. הכתיבה היא כתיבה ספרדית, קרובה יחסית לכתב של שמואל בר משה הנ"ל, לכן נראה לי שגם דפים אלו נעתקו בערך במאות ט"ו-ט"ז. איני יודע מה מקורם של הדפים הללו, וכיצד הם הגיעו לידי של פורץ מאיר בניהו. גם בידי בנו, חנן בניהו, אין מידע לגביהם. רק אציין שהוא כתב לי שבעבר הוא סייע לאביו להפריד קטעים מתוך כריכות של ספרים, ויש להוסיף אפשרות זו לאפשרויות השונות של מקור הדפים.

48 העתקתי מהדפוס הראשון, ליוורנו תרכ"ג, לעתים פתחתי ראשי-תיבות שאינם מוכרים. דברים שנמצאים במעשה רקח וחסרים בדפים לביצה שבכת"י בניהו השמטתי וציניתי במקומם שלוש נקודות.

<p>וממה שלא מנו הבכור בכלל עשרה דברים שהכונים זוכין בהם בגבולין בפרק הזרוע ובפרק הגזול קמא נראה שאין הכהן זוכה בבכור בהמה טמאה בחו"ל⁵⁰</p> <p>ועל זה לא כתב רבינו דינים לבכור חו"ל שכן שאמר חולין לא הוצרך לדבר אחר בו...⁵¹</p>	<p>דתניא ב' הזרוע והלחיים ובהגזול קמא עשרים וארבעה מתנות כהונה ניתנו לאהרן ולבניו ואלו הן. עשר במקדש. וארבע בירושלים. ועשר בגבולין. פי' עשר אלו שבגבולין מהם שחייבין בו בגבולין מן התורה ומהם מה שחייבין בו מדברי סופרים. עשר במקדש. חטאת בהמה. וחטאת העוף. אשם ודאי. אשם תלוי. זבחי שלמי ציבור. לוג שמן של מצורע. ומותר העומר. ושתי הלחם. ולחם הפנים. ושירי מנחות. ארבע בירושלים. הבכורה. והבכורים. ומורם מתורה. ומאיל נזיר. ועורות קדשים. עשר בגבולין. תרומה. תרומת מעשר. וחלה. וראשית הגז. והמתנות. פדיון חַבֵּץ {ופדיון} פטר חמור. <דף 1ב> ושדה אחוזה. ושדה חרמים. וגזל הגר. הרי לך תוספת ביאור שאין הכהן זוכה בבכור חוצה לארץ לפי שלא נחשב בכלל עשר מתנות שבגבולין שחמש מהן זוכין בהן הכהנים בכל מקום ואפי' בחוצה לארץ והם המתנות שהם הזרוע והלחיים והקיבה ופדיון הבן בחמש סלעים ופטר חמור והחרמים וגזל הגר. ועל זה לא כתב הגאון בהלכותיו דינין (לבכור) חוצה לארץ שכיון שנאמר שהוא חולין לא הוצרך לדבר אחר בו. נמצא שדיני הבכור וענין המומין שנהג אינן אלא (בבכור) [בבכור] הארץ בלבד שהרי הוא או' אין מוכרין אותו כשהוא תם שכיון שהוא עומד לקורבן אין לכהן בו זכות כדי למוכרו ובזמן הזה שאין בית המקדש קיים הואיל ולאכילה עומד הרי זה מותר למוכרו ואע"פ שהוא תמים בין לכהן בין לישראל. ואמ' מותר להטיל מום (בבכור) [בבכור] קודם שיצא לאויר העולם וישחוט בד"א בזמן הזה שאין שם בית המקדש מפני שסופו להאכל במומו אבל בזמן שבית המקדש קיים אסור כלומר מפני שעומד להקרבה כמו שנתבאר בבכורות בפרק חמישי מיכאן יש כמו כן ללמוד שאין דברי הגאון כולם בהלכות בכורות אלא על בכור של ארץ ישראל אבל בכור של חוצה לארץ אין לו בהן שתוף לפי שאינו עומד להקרבה אפי' בזמן שהמקדש קיים והיאך יתכן שעל בכור של חוצה לארץ יאמר כן בד"א בזמן הזה שאין שם מקדש אבל בזמן שבית המקדש קיים אסור. וכי מה ענין בכור חוצה לארץ אצל מקדש אם הוא קיים או אינו קיים והרי לדברי הכל אינו קר} ב {אפ' } בזמן שבית המקדש קיים אלא יש לך לדעת⁴⁹</p>
---	---

49 כאן מסתיים דף 1, וחסר בינו ובין דף 2.

50 כאן קיצר בעל המעשה רקח או מי שהעתיק את הדברים מתוך פירוש ריב"ח וכתבם בגליון משנה תורה דפוס ונציה (ככל הנראה, משם העתיק בעל המעשה רקח את כל הפסקאות שמצא בשם ריב"ח).

51 כאן מבואר במעשה רקח שהמעשים בתלמוד שנאמרו לגבי בכור בהמה, התרחשו בארץ ישראל. כל הדיון

<p>...והוצרכנו להאריך ממה שעלה בידינו מדברי רבינו ומתלמוד שאין לך דין בכור בהמה טהורה בחו"ל כדי לסלק הטעות מכל וכל שאסור לקרות לחול קודש כמו שאסור לקרות לקודש חול עכ"ד</p>	<p><דף 2א> בתחלת תמורה לפי שאינו עומד להק[ר]בה אלא להאכל במומו בין לכהן בין לישראל שלקחו מהכהן ואסור {ל} הטיל בו מום או לגרום לו מום כמו שנתבאר אבל רשאי הוא להטיל בו מום במעי אמו או למכור אבר מאיבריו או מאיברי אמו לגוי מפני שאין עומדין להקרבה בזמן הזה אלא להאכל במומן אם יצא לאויר העולם אסור להטיל בו מום. ואסור לשחוט את הבכור אלא על פי מומחה שנתן לו הנשיא שבארץ ישראל רשות ואמר לו התר בכורות במומן דגרסינן בפרק יום הכפורים זקן ויושב בישיבה צריך ליטול רשות מהנשיא להתיר בכורות או לא. ואסיקנה שדבר זה שהיא נטילת רשות זולתו ואפי' נתן לו ראש גולה שבבבל להתיר בכורות בארץ אינה מועלת לו עד שיטול רשות מהנשיא שבארץ ישראל. ואם אין שם מומחה והיה המום מן המומין המובהקין הגלויין כמו שביארנו הרי זה ישחט על פי שלשה בני הכניסה. זה שהארכנו בדבר זה יותר מדאי לפי שלא ראינו ולא שמענו מי שמתיר בכור חוצה לארץ להאכל אלא במומו וחכמי דורינו אשר סביבותינו כמו כן הורו שיש דין בכור בהמה טהורה בחוצה לארץ כמו שנוהג היום בארץ ואף על פי שעמדו על הלכות הר"ם במז"ל ושהשוחטו בלא מום חייב כרת כשוחט קדשים בחוץ. וכיון שנתבאר לנ{ו} מדברי הגאון וממה שעלה בידינו מתלמוד שאין די{ן} בכור בהמה טהורה בחוצה לארץ הוצרכנו להאריך {ך} כדי לסלק הטעות מכל וכל לפי שאסור לקרות {לחול קודש} כמו שאסור לקרות לקודש חול.</p>
---	---

שני שרידים קטנים מכת"י אחר של פירוש ריב"ח נמצאים באוסף הגניזה הקהירית שבספריית האוניברסיטה בקמברידג': T-S AS 223.96; T-S AS 214.102. שרידים אלו נתלשו מדף אחד, ויש בהם פירוש על הרי"ף לביצה (ח' ע"ב-ט' ע"א בדפי הרי"ף). גם קטעים אלו נעתקו ע"י שמואל ב"ר משה הנ"ל, אשר העתיק את פירושי ריב"ח לסוכה, פסחים ויבמות שנמצאו בגניזה. אמנם הוא העתיק גם את פירוש ר"י מלוניל לב"ק, אך מכיוון שתוכן שני הקטעים הללו אינו תואם את פירוש ר"י מלוניל לביצה, מסתבר שאלו שרידי פירוש ריב"ח לביצה. מיעוט החומר ששרד מקשה לברר זאת, אך ניתן למצוא לכך שני סימוכין: האחד, קיים דמיון בין פירוש זה לפירוש ריב"ח לעירובין (עט ע"ב, עמ' ריד-רטו). והשני, בשרידים אלו נמצא ציטוט ממשנה תורה לרמב"ם, וכתבנו לעיל שריב"ח נהג להעתיק מלשונות הרמב"ם לעתים מזומנות. הנה החלק המקביל בשני הפירושים:

הזה חסר בקטעי פירוש ריב"ח שהגיעו לידינו, וכנראה הוא היה כתוב בדפים שאבדו, ואילו את רוב הדיון שהגיע לידינו בחלק זה השמיט בעל המעשה רקח או המקור שממנו הוא העתיק, וכנ"ל.

פירוש ריב"ח לעירובין עמ' ריד-רטו	חלק מהפירוש שבשרידים לביצה ⁵²
<p>ומזכה להם על ידי בנו ובתו הגדולים ועל ידי עבדו ושפחתו העברים, פי' אמרינן בגמרא דפרק האומר התקבל גט זה לאשתי, האי שפחה היכי דמיא אי דאיתא שתי שערות מי בעי גיביה, והא קימא לן דיוצאה מרשות האדון, ופשטינן אלא לאו אתיא שתי שערות אפי' הכי מזכה הוא על ידה דשתופי מבואות דרבנן הם, ואע"ג דאמרינן דכל מה דתיקון רבנן כעין דאורייתא תיקון, הני מילי במידי דאית ליה עיקר מדאורייתא אבל הני גבי שיתוף עיקר מילתא מדרבנן. וקימ' לן דאין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג.</p> <p>ועל ידי אשתו, ולא אמרינן הכא דיד אשה כיד בעלה, ואע"ג דאוקמה רבא בסוף נדרים בשיש לה חצר באותו מבוי עסיקין דמגו דזכיא לנפשה זכיא לאחרני, ליתא להאיא אוקמתא, משום דאתיא אליבא דר' מאיר דאמ' אין קנין לאשה בלא בעלה וליתה לדר' מאיר.</p>	<p>ועל ידי עבדו ושפחתו העברים {אע"פ שהן קטנים שהקטן זוכה} לאחרי {ס} בדבר שהוא מדב {ר} י ס {ופרים} ⁵³... {בפרק} האומר ה {תקב} ל גט זה לאשתי ו...</p> <p>אשה כיד בעל {ה} וא {ע} ג ד {אוקמה רבא בסוף נדרים בשיש לה} חצר באותו מבוי והיא {ש} רויה לבדה... על ידה בשתופי {בואות}... לית להאיא אוקמתא {משום דאתיא אליבא דר' מאיר דאמר אין} קנין לאשה בלא {בעלה וליתה לדר' מאיר}</p>

52 שמרתי על מעברי השורות כפי שהם בכת"י כדי שהקורא יוכל להתרשם מההשלמה ומרוחב המקום החסר. המרחק בין הפסקאות נועד רק כדי להקביל בהתאמה את חלקי הפירוש לביצה לחלקי הפירוש לעירובין, אבל בכת"י השורה שפותחת "אשה" באה מיד אחרי השורה שפותחת "האומר".

53 לשון זו מועתקת ממשנה תורה הל' עירובין פ"א ה"כ. הנוסח "עבדו ושפחתו העברים אע"פ שהן קטנים", נמצא בחלק מעדי הנוסח ובכמה ראשונים, ראה במדור שנויי נוסחאות על אתר, הוצאת פרנקל, ירושלים תשל"ה.